

Araştırma Makalesi/Research Article

**KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK VE ÇEVRESEL
SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK İLİŞKİSİ: MARMARA BÖLGESİNDEKİ
İŞLETMELER ÖRNEĞİ**

*CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AND ENVIRONMENTAL
SUSTAINABILITY RELATIONSHIP: THE CASE OF COMPANIES IN THE
MARMARA REGION OF TURKEY*

Aysun ATAGAN ÇETİN*, **Saime DOĞAN****, **Olgun Irmak ÇETİN*****

Geliş Tarihi: 24.01.2019
(Received)

Kabul Tarihi: 26.11.2019
(Accepted)

ÖZ: Kurumsal Sosyal Sorumluluk, işletmelerin faaliyetleri sırasında çıktılarını, topluma zarar vermeden sağlaması, tüm çevresel aktörleri işletme varlığının bir parçası olarak görmesi ve toplumsal faydayı ön plana almasıdır. Yapılan literatür taramasında Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Çevresel Sürdürülebilirlik arasındaki ilişkiyi incelemek için çalışma gerçekleştirilmediği anlaşılmıştır. Bu çalışmanın amacı, Sürdürülebilir çevrenin sağlanmasında Kurumsal Sosyal Sorumluluk ilkelerinin önemi ve yerini araştırmaktır. Bu amaçla İstanbul, Kocaeli ve Bursa illerinde bulunan çeşitli işletmelerden 128 personel ile anket yapılmıştır. Anketler, Yapısal Eşitlik Modeli kullanılarak analiz edilmiş ve sonuçlar yorumlanmıştır. Analiz sonuçlarına göre, Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Çevresel Sürdürülebilirlik arasında pozitif ve güçlü bir ilişki çıkmıştır. Bu durumda Kurumsal Sosyal Sorumluluk anlayışına ve yönetim biçimine sahip işletmeler Çevresel Sürdürülebilirliği sağlamada başarılı olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Çevresel Sürdürülebilirlik, Yapısal Eşitlik Modeli.

ABSTRACT: Corporate Social Responsibility is to ensure their output during their activities without harming to the society, to see all environmental actors as a part of their business existence and to prioritize social utility. The aim of this study is to investigate the importance and the place of the Corporate Social Responsibility principles in the provision of a sustainable environment. It has been understood that no study has been conducted to examine the relationship between Corporate Social Responsibility and Environmental Sustainability in the literature. For this purpose, a survey was conducted with 128 employees from various companies in the Marmara Region. Surveys were analyzed using the Structural Equation Model and the results were interpreted. According to the results of the analysis, a positive and strong relationship has emerged between Corporate Social

* Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, aatagancetin@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7588-1322

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, saimedogan@klu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2638-9694

*** Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, oirmakcetin@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2534-944X

Responsibility and Environmental Sustainability. In this case, companies with a sense of corporate social responsibility and management style succeed in achieving Environmental Sustainability.

Key Words: Corporate Social Responsibility, Environmental Sustainability, Structural Equation Model

1. GİRİŞ

Sürdürülebilirlik, belirli bir ekosistemin ya da sürekliliği olan herhangi bir sistemin kesintisiz, bozulmadan, aşırı kullanımla tüketmeden ve ana kaynaklara aşırı yüklenmeden sürdürülebilmesi yetkinliği olarak tanımlanmıştır.

Çevre, ekonomi ve sosyal gelişmeyi birbirinden ayrı olarak düşünmek ve bu yönde uygulamalar geliştirmek çıktıların hedeflenenden uzaklaşmasına neden olacaktır. Bu nedenle dengeli bir gelişim sağlanmalı, doğal kaynaklar ve toplum refahı gelecek kuşakların erişimine sunulmalı ve bugünün dünyasında insanların eşit düzeyde kullanımına imkân verilmelidir.

Sürdürülebilirlik kavramı üç unsuru barındırmaktadır. Bunlar, sosyal, ekonomik ve çevresel sürdürülebilirliktir (Altınok vd., 2015). Sosyal Sürdürülebilirlik, yiyecek, barınma, sağlık hizmetleri, eğitim, mesleki eğitim ve iş olanakları gibi kaynakların adil dağıtılması; açlık ve evsizlik gibi sorunlar ve kaynakların dağılımındaki adaletsizliğin ortadan kaldırılması konularını ele almaktadır (Türkmen, 2009). Ekonomik Sürdürülebilirlik, tüketimden kaynaklanan fayda maksimizasyonu ile refah maksimizasyonunun birleştirilmesi olarak ele alınabileceği gibi, tarım ve sanayi üretimine zarar veren aşırı sektörel dengesizliklerden sakınılması, iç borç ve kamu borcunun yönetilebilir düzeylerde korunması ve devamlılık temelinde mal ve hizmetlerin üretilmesidir (Sarıkaya & Kara, 2007). Çevresel Sürdürülebilirlik, yiyecek, içecek gibi yaşamsal öneme sahip ürünlerin ve temiz, yaşanabilir bir çevrenin gelecek nesillere sunulması; günümüz dünyasında ise çevresel imkanların insanlığa eşit dağılımı olarak değerlendirilmiştir (Fontana & Ferrucci, 2014).

Tüzel kişiliğe sahip işletmelerin topluma karşı birtakım sorumlulukları mevcuttur. Oysa ki; başlangıçta, ticari amaçlarla kurulan işletmelerin temel amacı kar elde etmektir. Globalleşme ile birlikte yaşanan yoğun rekabet ortamında işletmeler ayakta kalabilmek ve varlıklarını devam ettirebilmek için topluma karşı sosyal bazı amaçlar edinmeye başlamışlardır. Böylece; işletmelerin, sosyal içerikli, çevreyi ve toplumsal değerleri koruyan, sorumluluk bilinci yüksek uygulamaları “Kurumsal Sosyal Sorumluluk” anlayışını oluşturmuştur.

Genel anlamda işletme sosyal sorumluluğu olarak da ifade edilen Kurumsal Sosyal Sorumluluk, bir organizasyonun (kâr amacına yönelik bir işletme, kamu kuruluşları ya da sivil toplum örgütleri) hem iç hem de dış çevresindeki tüm

paydaşlara karşı “etik” ve “sorumlu” davranmasını, bu yönde kararlar almasını ve uygulamasını ifade eden bir kavramdır (Demir, 2013).

Literatürde Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Çevresel Sürdürülebilirlik arasındaki ilişkiyi incelemek için bir araştırma yapılmadığı görülmektedir. Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Çevresel Sürdürülebilirlik ilişkisinin “var olması gerektiği” düşüncesin

Çalışma, bu amaca yönelik olarak hazırlanmıştır. Kurumsal Sosyal Sorumluluk kavramı, Çevresel Sürdürülebilirlik kavramını beraberinde getirmekte ve bu çalışma iki kavram arasındaki ilişkiyi şirketlerin faaliyetleri açısından ortaya koymaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Adiloğlu (2010) tarafından, “bir şirketin ekonomik başarıyı hedeflerken;

- Aynı zamanda faaliyetlerinin çevre, toplum ve işgörenler üzerindeki etkilerinden sorumlu olarak;
- Şirket faaliyetlerinin ekonomik, sosyal ve çevresel etkilerini dengeli bir şekilde yöneterek;
- İşgörenler, tedarikçiler, müşteriler, devletler, sivil toplum kuruluşları yatırımcılar ve benzerleri de dahil olmak üzere tüm paydaşların meşru taleplerine ve beklentilerine karşılık vererek faaliyette bulunması anlayışı” olarak tanımlanmıştır.

Bir başka tanımda Heves (2011), bir şirketin topluma faydalı davranışlar sergilemesinin (örneğin, okul, hastane yapmak veya yoksul insanlara dönük projeler hazırlamak) ve doğal çevreyi güzelleştirmesinin (örneğin ağaç dikmek, çevreye dost rüzgardan enerji elde edilmesini sağlayacak yatırımlar yapmak, çevrenin korunması konusundaki projeleri desteklemek) Kurumsal Sosyal Sorumluluk olarak kabul edileceğini belirtmiştir.

Aksoy’a (2013) göre Kurumsal Sosyal Sorumluluk çevresel değerlendirme, paydaş teorisi ve sosyal sorun yönetimi olmak üzere üç süreçten oluşmaktadır:

- Çevresel değerlendirme, işletmelerin ekonomik, sosyal ve çevresel sorunlarının tespit edilmesi ve tanımlanmasını sağlar.
- Paydaş teorisi, işletmenin doğal çevresine karşı sorumlu olduğunu ifade eder ve sıkı paydaş ilişkilerinin faaliyetlerinin şeffaf olarak gerçekleştirilmesine, karar aşamasında paydaşların ilgi alanlarının dikkate alınmasına ve yaratılan değerde her paydaşın katkısının olduğuna dayanır.
- Sosyal sorun yönetimi, küçük yaşta çocukların çalıştırılması, sağlıksız ürünlerin üretilmesi gibi sosyal sorunların tespiti ve çözümü olarak ifade edilmektedir.

Weber (2008), Kurumsal Sosyal Sorumluluğun işletmeye olan faydalarını aşağıdaki gibi beş grupta incelemiştir:

- Şirket imajı ve itibarını olumlu etkiler,
- İşgören motivasyonu ve devamlılığının sağlanması ile işe alımlarda sağlanan olumlu etkiler,
- Maliyet azaltımı sağlar,
- Yüksek satış ve pazar payındaki artıştan gelir artışı sağlar,
- Daha etkin bir risk yönetimi sağlar.

Cingöz ve Akdoğan'a (2012) göre, Kurumsal Sosyal Sorumluluğun bir diğer faydası ise işletmelerin çevresel performansını artmasına yardımcı olmasıdır. Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması gereği, yeşil rekabetin artması, getirilen yasal düzenlemeler, toplumda saygınlık ve imaj kazanma isteği ve çevre konusundaki bazı standartların kabulü işletmeleri çevreye duyarlı davranma konusunda etkilemiştir.

Carroll'a (1991) göre Kurumsal Sosyal Sorumluluğu oluşturan ekonomik, yasal, etik ve gönüllü sorumluluk olmak üzere dört tür sorumluluk alanı bulunmaktadır:

• Ekonomik sorumluluk: Toplumdaki en temel ekonomik birim olan işletmelerin birincil sorumluluğu, tüketicilerin ihtiyaç duydukları ve istedikleri mal ve hizmetleri üretmek ve bu süreçte makul düzeyde bir karlılık sağlamaktır.

• Yasal sorumluluk: İşletmelerin kar elde etmek gibi ekonomik amaçlarını yerine getirirken devletin koymuş olduğu kanun vb. yasal düzenlemelere uymalarıyla ilgili sorumluluktur.

• Etik sorumluluk: Ekonomik ve yasal sorumlulukların aksine etik sorumluluk, kanunlar tarafından yazılı olmasa da toplum tarafından uyulması beklenen sorumluluklardır.

• Gönüllü sorumluluk: İşletmenin toplumun gözünde iyi bir kurumsal vatandaş olmasını sağlayan birtakım gönüllü faaliyetleri söz konusudur. İşletmelerin kaynaklarından bir kısmını sanatsal, eğitsel ve toplumsal projelere ayırması bu faaliyetlere örnek olarak gösterilebilir.

Argüden'e (2002) göre Kurumsal Sosyal Sorumluluk, doğrudan bu sorumlulukların son ikisini, ancak dolaylı olarak hepsini içeriyor. Çünkü, toplumun beklentilerine uyumlu olan, onun sorunlarına ilgi gösteren kurumların toplumda yarattığı mutluluk, onların daha mutlu işgörelere, daha mutlu müşterilere ve dolayısıyla daha mutlu hissedarlara sahip olmaları sonucunu getiriyor. Kurumsal Sosyal Sorumluluk, şirketlerin daha iyi bir toplum ve daha iyi bir çevre için gönüllü olarak katkıda bulunmasıdır.

Günümüzde işletmeler toplumu meydana getiren farklı kesimlerle ilişki

içerisinde olup başarıları da bu öğelerle olan ilişkilerinin iyi yönetilmesine bağlıdır. Bu konuyu açıklayan kavramı ise “paydaşlar (stakeholders)” olarak isimlendirilmektedir. Paydaş, toplumda işletmenin etkileşim halinde olduğu, işletmenin faaliyetlerinden etkilenen aynı zamanda faaliyetleriyle de işletmeyi etkileyen tarafların tamamıdır. İşletmenin toplum içerisinde sorumlu olduğu tüm çıkar grupları aşağıdaki gibi sınıflandırmıştır (Dalyan, 2007):

- İşgörenlere karşı sorumluluk,
- Müşterilere (tüketicilere) yönelik sorumluluk,
- Hissedarlara yönelik sorumluluk,
- Doğaya ve çevreye karşı sorumluluk,
- Devlete karşı sorumluluk,
- Tedarikçilere karşı sorumluluk,
- Rakiplere yönelik sorumluluk,
- Topluma karşı sorumluluk.

Sürdürülebilir kalkınma terimi ilk kez 1980’de Dünya Doğa ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği’nin (IUCN) yayınladığı Dünya Koruma Stratejisi (WCS) raporunda kullanılmıştır. Raporda sürdürülebilir olmak için sosyal, ekolojik ve ekonomik faktörlerin tamamının göz önüne alınarak kalkınmanın gerekli olduğu belirtilmiştir. Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu’nun (WCED) 1987’de yayınlamış olduğu “Ortak Geleceğimiz” isimli Brundtland Raporu’nda ise kapsamlı küresel çözümlere daha fazla yer verilmiştir. Raporda sürdürülebilir kalkınma “şimdiki neslin ihtiyaçlarını karşılarken gelecek nesillerin ihtiyaçlarını tehlikeye sokmadan karşılayabilme yeteneği” olarak tanımlanmıştır (Moldan vd. , 2012).

Kavramın dikkate değer özelliklerinden birisi, pek çok kişiye ve kuruluşa farklı anlamlar yüklemesidir. Literatürde sürdürülebilir kalkınma ile ilgili yapılan tartışmalar temelde iki düzeye indirgenmektedir. Birinci tartışma alanı sürdürülebilir kalkınmanın toplum, çevre ve ekonomik boyutlarına vurgu yapıldığı “üç sütun yaklaşımı”, diğer alan ise sürdürülebilir kalkınmada insan ve doğa arasındaki ilişkinin altını çizen “dualistik yaklaşım”dır (Şahin, 2018).

Sürdürülebilir gelişme, ekonomik gelişmenin sürdürülebilirlik sınırları içerisinde sağlanmasını öngören bir modeldir. Diğer bir ifadeyle sürdürülebilir gelişme, ekonomik büyüme ile ekolojik dengeyi birlikte ele almakta, gelecek kuşakların gereksinimlerini gidermelerini tehlikeye atmadan bugünkü gereksinimlerin karşılanmasına özen göstermektedir. Sürdürülebilir gelişmede, gelecek kuşaklar ve çevre bir paydaş olarak ele alınmakta ve alınacak kararların bu paydaşlar üzerinde olumsuz etkilerinin göz önünde tutulduğu görülmektedir (Karalar & Kiracı, 2011).

Kaynak kullanımında uzun vadeli uygulanabilirlik gerektiren Çevresel Sürdürülebilirlik, fiziksel olarak Sürdürülebilirlik kavramına açıklık getirmektedir. Sarıkaya vd. (2010), çevrenin doğal sermaye olarak kabul edilmesini gerektiğini belirtmiştir. Doğal sermaye; yenilenebilir kaynaklar, yenilenemeyen kaynaklar ve çevre işlemleri olarak üç grupta toplanmıştır. Yenilenebilir kaynaklar ekonomik süreç içinde tüketilen ve yenilenebilen kaynaklardır. Yenilenemeyen kaynaklar ise toprak, fosil yakıtlar gibi örnekler vermek mümkündür. Buna göre Çevresel Sürdürülebilirlik temelinde, doğal kaynakların yanlış yönetimi, yoksulluk, aşırı tüketim, nüfus artışı gibi faktörler etkili olmaktadır (Ceylan, 2010). Çevresel Sürdürülebilirlik, ekosistemin dengesini bozmadan ve biyolojik çeşitliliği azaltmadan toplumun kendi ihtiyaçlarını karşılmasını sağlayan bir denge ve esneklik durumu olarak tanımlanabilir (Morelli, 2011). Çevresel Sürdürülebilirliğin çözümünde, doğal kaynakların verimli kullanılması, atıkların azaltılması, kaynakların geri dönüşümünün sağlanması, ve gelecek nesillerin ihtiyaçlarının dikkate alınması gibi unsurlar değerlendirilmelidir (Koçak & Balcı, 2010). Çevresel Sürdürülebilirlik adına Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü Çevre Stratejisi (OECD) tarafından belirlenmiş olan kriterler önemli bir kıstas niteliğindedir. Cankar'dan (2006) aktaran Atagan Çetin (2016), kıstasları şöyle sıralamıştır:

- Yenileme: Yenilenebilir kaynaklar etkin kullanılmalı ve kullanımının uzun dönemli doğal yenileme oranlarını aşmasına izin verilmemelidir.
- İkame edilebilirlik: Yenilenemeyen kaynaklar etkin kullanılmalı ve kullanımı diğer sermaye biçimleriyle veya yenilenebilen kaynaklarla dengelenebilir seviyede sınırlı tutulmalıdır.
- Özümsenme: Tehlikeler veya kirlilik içeren maddelerin çevreye bırakılmasında çevrenin özümsenme kapasitesi aşılmamalıdır.
- Geri dönüştürülemedenin önlenmesi

Çevresel Sürdürülebilirliği sağlamış işletmeler, doğal kaynakları ve kaynakların yenilenme kapasitelerini göz önünde bulunduran ve işletme faaliyetlerinin neden olduğu atık, gaz salınımı gibi çevre kirletici etkileri en alt seviyeye indirerek çevresel olarak sürdürülebilir duruma gelmişlerdir (Tüm, 2014). Toplumsal anlamda ise Çevresel Sürdürülebilirlik, farkındalık ve sorumluluk bilinciyle değerlendirilmeli ve inançlar, duygular, değerler, dünya görüşü gibi "sosyal-algısal bileşenler" olarak görülmelidir (İner, 2013).

Çevresel Sürdürülebilirliğin mevcut olduğu şartlarda; kaynak tüketimi minimum düzeyde olacaktır, malzeme tüketimi, tamamıyla tüketim sonrası geri dönüştürülmüş malzemelerden ya da (çevreye zarar vermeden ve kaynak temellerini tüketmeden elde edilmiş) yenilenebilen kaynaklardan yapılacaktır,

atıkların geri dönüşümü %100 olacaktır, enerji korunmuş olacak ve enerji kaynakları tamamıyla yenilenebilir ve çevreyi kirletmeyen şekillerde (solar termal ve elektrik, rüzgar gücü, biyokütle gibi) olacaktır, çevrenin geliştirilmesinde ve yapılandırılmasında, biyolojik canlılığa ve çeşitliliğe zarar vermeyecek yöntemler uygulanacaktır (Oto, 2011).

Sürdürülebilirlik sadece çevre korumanın ön plana çıktığı bir gelişme anlayışını ifade etmemekte, gelişmeye ilişkin bütün ekonomik, malî ve ticari politikaların; ekonomik, sosyal ve çevre ile ilgili açılardan uyumlaştırıldığı bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Çok boyutlu bir kavram olan sürdürülebilirliğin en çok önem taşıyan yönünün çevre ile ilgili olduğu ifade edilebilir. Çünkü doğal çevre üzerindeki yaratılan herhangi bir olumsuzluk bir daha geri dönülemez şekilde tüm canlıların yaşamını tehdit etmektedir (Koçak ve Balcı, 2010). Türker (2011), Yanık ve Türker'den (2012) aktaran Atagan Çetin ve Pamukçu (2018) kurumsal sürdürülebilirliğin çevresel, sosyal ve ekonomik unsurların varlığından doğduğunu ifade etmektedir.

Brezilya'nın başkenti Rio De Janerio'da 1992 yılında yapılan Çevre ve Kalkınma Zirvesi'nde, çevresel sürdürülebilirliğin objektif politikalar yardımıyla korunması ve geliştirilmesi yönünde gerekli çalışmaların başlatılması için karar alınmıştır. Bu konudaki en önemli çalışmalardan biri Çevresel Sürdürülebilirlik İndeksi'nin (ÇSİ) hazırlanmasıdır. World Economic Forum, Yale Üniversitesi ve Columbia Üniversitesi tarafından birlikte hazırlanan bu indeks, 67 alt değişken verinin kullanılması ile hesaplanan 22 göstergeden oluşur. Bu 22 gösterge ise çevresel sistemin kalitesi, bu sistemin stres düzeyi, insan nüfusunun çevresel bozulmaya karşı duyarlılığı, çevresel strese karşı sosyal ve kurumsal kapasitenin derecesi ve global temizlikçilik olmak üzere 5 değişkenden oluşan bir temel yapının değerlerini göstermektedir (Güney & Bakırtaş, 2011).

3. YÖNTEM

Çalışmanın bu bölümünde Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Çevresel Sürdürülebilirlik değişken ilişkilerini analiz edebilmek için araştırmanın evren, örneklem, veri toplama, kullanılan ölçekler, analiz yöntemi, geçerlilik ve güvenilirlik analizlerine yer verilmiştir.

3.1. Çalışmanın Evreni, Örneklemi ve Veri Toplama Yöntemi

Çalışmanın evrenini İstanbul, Bursa ve Kocaeli illerinde Kurumsal Sosyal Sorumluluk faaliyetleri uygulayan ve Çevresel Sürdürülebilirliği kurumun devamlılığı açısından ön planda değerlendiren işletmeler oluşturmaktadır. Çalışmanın örneklemi, İstanbul, Bursa ve Kocaeli illerinden seçilmiş Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Çevresel Sürdürülebilirlik ilişki analizi için veri oluşturabilecek işletmeler meydana getirmektedir. Bu amaçla, İstanbul, Bursa ve

Kocaeli illerinde 83 işletme ile görüşme gerçekleştirilmiş ve 45 işletmeden olumlu geri dönüş alınmıştır. İnternet üzerinden <https://www.onlineanketler.com/> sitesi aracılığı ile yapılan anketlere orta ve üst düzey yönetici konumunda 145 katılımcı iştirak etmiş ve 128 katılımcının anketleri eksiksiz ve doğru doldurduğu tespit edilmiştir. Ankete katılım oranı işletme bazında %54; işgören bazında %88 olmuştur.

3.2. Araştırmada Kullanılan Ölçekler

Anket, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde katılımcı işletme ve bireylere yönelik 5 adet demografik ve ekonomik sorular yöneltilmiştir. İkinci bölümde 18 adet Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve üçüncü bölümde 14 adet Çevresel Sürdürülebilirlik ile ilgili ifadeler sorulmuştur. Değişkenler, 5'li Likert Ölçeğinde (1: Kesinlikle Katılmıyorum, 5: Kesinlikle Katılıyorum olmak üzere) ölçülmüştür. Kurumsal Sosyal Sorumluluk ölçeği soruları Türker (2006) ve Çevresel Sürdürülebilirlik ölçeği Levi Coşkun (2013) tarafından yazılan tezden uyarlanmıştır.

3.2.1. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Ölçeği

Kurumsal Sosyal Sorumluluk (Corporational Social Responsibility-CSR) ölçeği için gerekli ifadeler Duygu Türker'in yapmış olduğu Kurumsal Sosyal Sorumluluk ölçeği geliştirme yüksek lisans tez çalışmasından uyarlanmıştır. Türker, ölçek geliştirme sürecini 4 basamaklı olarak organize etmiştir. Birinci basamakta, Paydaş Yönetim Teorisi (Stakeholder Management Theory) üzerine kurulu plan geliştirmiştir. İkinci basamakta, Kurumsal Sosyal Sorumluluk alanında ölçek geliştirme çalışmaları üzerine literatür taraması yaparak soru havuzu oluşturmuştur. Üçüncü basamakta, 55 ifadenin yer aldığı soru havuzu pilot çalışma uygulanarak 42'ye düşürülmüştür. Son olarak dördüncü basamakta, gerekli güvenilirlik ve geçerlilik analizleri neticesinde 18 ifade kullanılmasına karar verilmiştir.

3.2.2. Çevresel Sürdürülebilirlik Ölçeği

Çevresel Sürdürülebilirlik (Environmental Sustainability-ES) ölçeği, İzel Levi Coşkun tarafından yazılan doktora tezinden uyarlanmıştır. Coşkun, 15 soruluk Çevresel Sürdürülebilirlik ölçeğinin 10 ifadesini Türkiye'de GRI İlkelerine göre sürdürülebilirlik raporu yazan firmaların sonuçlarını göz önüne alarak hazırlamıştır. 3 ifade, Duygu Türker'in Sosyal Sorumluluk Anketi'nden geri kalan 2 ifade ise Yeşil Marka Çağrışımları Endeksi'nden alınarak Coşkun tarafından hazırlanmıştır.

3.3. Analiz Yöntemi

Çalışmanın analizleri SPSS ve AMOS programları kullanılarak yürütülmüştür. Analiz sürecinde, demografik verilerin tanımlanması ve geçerlilik-

güvenilirlik analizleri SPSS programı ile; değişkenler arası ilişkiler AMOS programı kullanılarak Yapısal Eşitlik Modeli ile gerçekleştirilmiştir.

3.4. Tanımlayıcı İstatistikler

Katılımcıların demografik verileri Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Demografik Veriler

Demografik Özellikler	Alt Gruplar	N	% Sıklık
Yaş	20-30	9	7%
	31-40	62	48%
	41-50	40	31%
	50 ve üzeri	17	13%
Cinsiyet	Kadın	74	58%
	Erkek	54	42%
Pozisyon	Yönetici	21	16%
	Genel Müdür	82	64%
	Uzman	25	20%
Eğitim Seviyesi	İlkokul	2	2%
	Lise	15	12%
	Lisans	71	55%
	Lisansüstü	40	31%
Çalışma Alanı	Finans	44	34%
	Üretim	80	63%
	Tarım	4	3%

Tablo 1’e göre, katılımcıların genç nüfusa sahip olduğu (%48); kadın egemenliğinin yer aldığı (%58); orta kademe yöneticilerin çoğunlukta olduğu (%64); üniversite eğitimi almış yöneticilerin çoğunlukta bulunduğu ve üretim sektörünün üstünlüğü (%63) ilk göze çarpan hususlar olmaktadır.

3.5. Ölçeklerin Geçerlilik ve Güvenilirliği

Ölçeklerin geçerliliğini saptamak amacıyla veri setine faktör analizi uygulanmıştır. Çalışmaya ilişkin faktör analizi Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 2: Faktör ve Güvenilirlik Analizleri

Faktör	İfade	Açıklanan Varyans(%)	KMO Değeri	Cronbach Alfa	Çıkarılan ifadeler
CSRE	CSRE1, CSRE2, CSRE3, CSRE4 CSRE5	26,28	0,935	0,848	-
CSRC	CSRC1, CSRC2, CSRC3	19,88		0,857	-
CSREE	CSREE1, CSREE2, CSREE3, CSREE4, CSREE6, CSREE8, CSREE9	24,14		0,893	CSREE5, CSREE7, CSREE10
ES	ES1, ES2, ES3, ES4, ES5, ES6, ES7, ES8, ES9, ES10, ES11, ES12, ES13, ES14, ES15	65,78	0,949	0,881	-

Tablodan görüleceği üzere, KMO test sonuçlarına göre Kurumsal Sosyal Sorumluluk (CSR) ölçeğinin yeterlilik katsayısı 0,935, Çevresel Sürdürülebilirlik (ES) ölçeğinin yeterlilik katsayısı 0,949 bulunmuştur ve ölçeklerin faktör analizi için uygun olduğuna karar verilmiştir. CSR ölçeği, orijinalinde 7 alt boyutlu yapıya sahipken bu çalışmada 3 alt boyut ortaya çıkmıştır. Buna göre, 1. Faktör, İşgörenlere yönelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamaları “CSR to

Employees (CSRE)” olarak adlandırılmış ve toplam varyansın %26,28’ini; 2. Faktör, Müşterilere yönelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamaları “CSR to Customers (CSRC)” olarak adlandırılmış ve toplam varyansın %19,88’ini; 3. Faktör, Dış Çevreye yönelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamaları “CSR to External Environment (CSREE)” olarak adlandırılmış ve toplam varyansın %24,14’ünü açıklamıştır. 3 faktörün kümülatif varyansı açıklama yüzdesi %70,30’dur. ES ölçeği orijinalinde olduğu gibi tek boyutlu olarak ortaya çıkmıştır ve toplam varyansı açıklama oranı %65,78’dir.

Faktör analizi neticesinde, faktör yükü 0,5’in altında olan CSREE5, CSREE7 ve CSREE10 ifadeleri yeterli koşul sağlanmadığından analizden çıkarılmış ve sonraki analizlerde kullanılmamıştır. Güvenilirlik analizinde tüm ölçeklerin Cronbach Alfa katsayısı 0,800’ün üzerinde bulunmuştur. Ölçekler bu hali ile oldukça güvenilirlerdir.

3.6. Araştırma Hipotezleri

Çalışmanın hipotezleri, araştırma modeli değerlendirilerek aşağıda verildiği şekilde kurulmuştur.

F1: İşletmelerde Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Çevresel Sürdürülebilirlik çalışmaları arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki vardır.

F1a: İşletmelerde işgörelere yönelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamaları ve Çevresel Sürdürülebilirlik çalışmaları arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki vardır.

F1b: İşletmelerde müşterilere yönelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamaları ve Çevresel Sürdürülebilirlik çalışmaları arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki vardır.

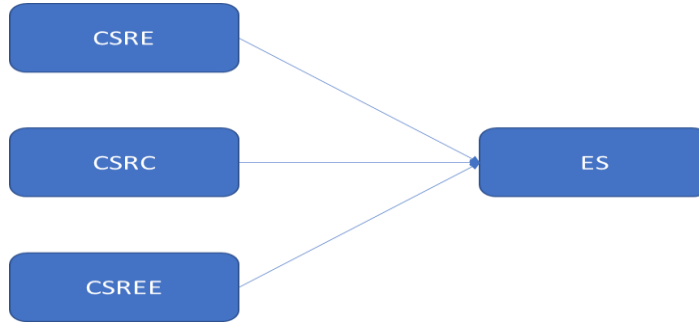
F1c: İşletmelerde dış çevreye yönelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamaları ve Çevresel Sürdürülebilirlik çalışmaları arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki vardır.

4. BULGULAR

Çalışmanın hipotezleri belirlendikten sonra, bulguların elde edilmesi için hipotezlere uygun araştırma modeli belirlenmesi gerekmektedir.

4.1. Araştırma Modeli

Yapılan literatür taraması ve teorik bilgilerden yola çıkarak araştırmanın modeli aşağıda verildiği gibi kurulmuştur.

Şekil 1: Araştırma Modeli

Modele göre, işletmeler tarafından önem verilen Çevresel Sürdürülebilirlik çalışmalarının işletmelerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve “işgörenlere yönelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamaları”, “müşterilere yönelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamaları” ve “dış çevreye yönelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamaları”ndan etkileneceği vurgulanmaktadır.

Araştırmanın analiz süreci Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu aşamada AMOS paket programından yararlanılmıştır. Öncelikli olarak Doğrulayıcı Faktör Analizine (DFA) başvurulmuş daha önce yapılan faktör analizinin başarısı değerlendirilmiştir.

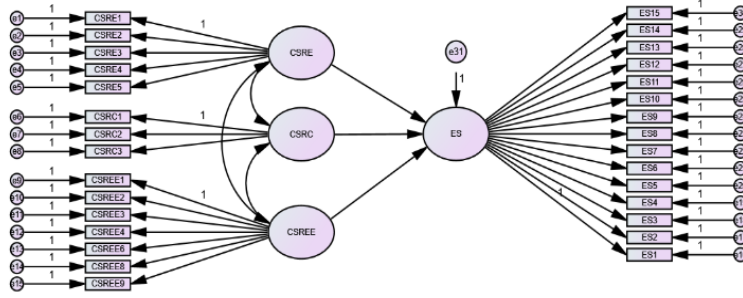
Yapısal Eşitlik Modelinin geçerliliği için dikkate alınan değerler χ^2/df , GFI, IFI, CFI ve RMSEA'dır. Uyum kriterleri belli aralıklar arasında değer aldıkları zaman kurulan model anlamlı olmaktadır (Meydan ve Şeşen, 2011: 35-57). Çalışmanın değişkenleri olan Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Çevresel Sürdürülebilirlik değişkenleri birincil düzey DFA ile değerlendirilmiştir (Tablo 3).

Tablo 3: Doğrulayıcı Faktör Analizi Uyum Değerleri

Değişken	χ^2/df		GFI		CFI		NFI		RMSEA	
	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum
	≤ 3	$\leq 4-5$	$\geq 0,90$	$0,89-0,85$	$\geq 0,97$	$\geq 0,95$	$\geq 0,95$	$0,94-0,90$	$\leq 0,05$	$0,06-0,08$
CSRE	2,892		0,967		0,971		0,955		0,048	
CSRC	3,441		0,922		0,980		0,965		0,037	
CSREE	3,015		0,943		0,986		0,981		0,041	
ES	2,987		0,981		0,991		0,987		0,038	

Tabloda verilen değerler incelendiğinde, değişkenlerin genel olarak iyi uyum gösterdikleri anlaşılmaktadır. İfade eksiltilmesine veya hata terimleri arasında kovaryans ilişki kurulmasına gerek kalmamıştır. Bu hali ile model, analize hazırdır. Araştırma hipotezlerinin testi için, DFA neticesinde geçerliliği ispatlanmış olan

model kullanılmıştır (Şekil 2).

Şekil 2: CSR ve ES İlişki Modeli

CSRE, CSRC, CSREE ve ES örtük değişkenlerini oluşturan ifadelerden her birinin standardize edilmiş faktör yükleri 0,5 ve üstü olarak tespit edilmiştir. Modelin uyum değerleri incelendiğinde χ^2/df : 3,225, GFI: 0,979, CFI: 0,993, NFI: 0,988, RMSEA: 0,315 olduğu görülmüştür. Değerler, modelin iyi uyum gösterdiğine işaret etmektedir.

Analizden elde edilen değerlerin faktör yüklenimlerini, standardize edilmiş regresyon katsayılarını ve değişkenler arasındaki ikili ilişkilerin istatistiksel anlamlılığını gösteren p değerleri Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4: CSR ve ES Regresyon Ağırlıkları

Parametreler	Standardize Edilmiş Regresyon Ağırlıkları	P
CSRE => ES	0,735	***
CSRC => ES	0,657	***
CSREE => ES	0,685	***

Tabloya göre, Kurumsal Sosyal Sorumluluk değişkenine ait tüm alt boyutların, Çevresel Sürdürülebilirlik üzerinde pozitif ve orta düzeyin üzerinde etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Dışsal ve içsel değişkenler arasındaki ilişki ve hipotez sonuçları Tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 5: Hipotez Testi Sonuçları

Boyut	Dışsal Değişken	İçsel Değişken	β Değeri	P	Hipotez	Hipotez Sonucu
CSR	CSRE	ES	0,735	***	F1a	Doğrulandı
	CSRC	ES	0,657	***	F1b	
	CSREE	ES	0,685	***	F1c	

Tablodan, F1a, F1b ve F1c hipotezlerinin doğrulandığı görülmektedir. Bu durumda F1 hipotezi doğrulanmış olmaktadır.

5. SONUÇ

Çevresel Sürdürülebilirlik, yiyecek, içecek gibi yaşamsal öneme sahip ürünlerin ve temiz, yaşanabilir bir çevrenin gelecek nesillere sunulması; günümüz

dünyasında ise çevresel imkanların insanlığa eşit dağılımı olarak tanımlanmıştır. Kurumsal Sosyal Sorumluluk ise işletmelerin faaliyette bulunduğu çevreye duyarlı olması ve ticari faaliyetlerinin yanı sıra toplum yararına yönelik yatırım ve projeleri desteklemesini ifade etmektedir.

Araştırmanın analiz kısmı için örneklem hacmini İstanbul, Bursa ve Kocaeli illerinden seçilmiş Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Çevresel Sürdürülebilirlik çalışmaları yapmış işletmeler oluşturmaktadır. Anketlerde 5'li Likert Yöntemi kullanılmıştır. 45 işletmeden 128 katılımcı ile anket gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın Kurumsal Sosyal Sorumluluk ölçeği Duygu Türker'in, Kurumsal Sosyal Sorumluluk ölçeği geliştirme yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Çevresel Sürdürülebilirlik ölçeği, İzel Levi Coşkun tarafından yazılan doktora tezinden uyarlanmıştır.

Çalışmada, orta ve üst düzey yöneticilerin oluşturduğu veri setinde demografik özellikler incelenmiştir. Buna göre, katılımcıların genç nüfusa sahip olduğu (%48); kadın egemenliğinin yer aldığı (%58); orta kademe yöneticilerin çoğunlukta olduğu (%64); üniversite eğitimi almış yöneticilerin çoğunlukta bulunduğu ve üretim sektörünün üstün (%63) olduğu anlaşılmıştır. Veri setine geçerlilik ve güvenilirlik analizleri uygulanmıştır. Yapılan faktör analizi neticesinde Kurumsal Sosyal Sorumluluk değişkeni orijinalinde olduğu gibi 3 faktör; Çevresel Sürdürülebilirlik değişkeni 1 faktör altında toplanmıştır.

Daha sonra çalışmanın hipotezleri kurulmuş ve model belirlenmiştir. Yapısal Eşitlik Modeli kullanılarak hipotezlerin testi için bulgulara ulaşılmıştır. Kurumsal Sosyal Sorumluluk değişkenine ait İşgörenlere Yönelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk alt boyutunun Çevresel Sürdürülebilirlik üzerindeki etkisi 0,735; Müşterilere Yönelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk alt boyutunun Çevresel Sürdürülebilirlik üzerindeki etkisi 0,657 ve Dış Çevreye Yönelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk alt boyutunun Çevresel Sürdürülebilirlik üzerindeki etkisi 0,685 olarak bulunmuştur. Tüm alt boyutların, Çevresel Sürdürülebilirlik üzerinde pozitif ve orta düzeyin üzerinde etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Elde edilen sonuçlar, çalışmanın hipotezlerini doğrular niteliktedir.

İşgörenlere Yönelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk alt boyutunun Çevresel Sürdürülebilirlik üzerindeki etkisi diğer alt boyutlara göre daha fazla bulunmuştur. İşletmelerin işgörenlerine yatırım yaparak, aslında çevresel sürdürülebilirlik bilinci kazandırdığı ve işletmeye kültürel değer sağladığı anlaşılmaktadır. İşletmelerin işgörenleri ile ilgili olarak yapması gerekenler, işgören motivasyonunun artırılması, sosyal ihtiyaçların karşılanması, çalışma şartlarının iyileştirilmesi ve sağlık standartlarının artırılması, işgörenlerde gönüllü duyarlılığının geliştirilmesi olarak sıralanabilir. Bu sayede, değerli kılınan bilinçli işgören, işletmenin Çevresel

Sürdürülebilirliği sağlamasında etkin rol oynayacaktır.

İşletmenin müşterilerine yönelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk alt boyutu Çevresel Sürdürülebilirlik üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir. İşletmeler, önemli paydaşlarından olan tüketiciye hitap edebilmek için bazı sorumluluklar üstlenmek durumundadır. Bunlar, doğru bilgi vermek, yanıltıcı reklamlardan kaçınmak, canlılara ve çevreye zararlı hammadde kullanmamak ve müşteri şikayetlerini dikkate almak olarak sıralanabilir. Böylece, müşteriler, işletme faaliyetlerine dahil edilerek işletmenin çevresel sürdürülebilirliği sağlamasında kontrol mekanizması görevi üstlenecektir.

İşletmenin dış çevreye yönelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk alt boyutu Çevresel Sürdürülebilirlik üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir. İşletmelerin, içinde bulunduğu topluma, iş ilişkisinde bulunduğu sektöre, tedarikçilerine ve devlete karşı sorumlulukları söz konusudur. Bunlar, kaynakların korunması, etkin kullanımı ve tasarrufunun sağlanması, geri dönüşüme ve atık yönetimine önem verilmesi, sosyal sorumluluk projelerinde yer alması, yasal yükümlülüklerini yerine getirmesi, etik iş ilişkisi kurması olarak sıralanabilir. Bu şekilde, dış çevre, işletme faaliyetlerine yön vererek işletmenin çevresel sürdürülebilirliği sağlamasında etkin rol oynamaktadır.

Sonuçlar değerlendirildiğinde, işletmelerde Kurumsal Sosyal Sorumluluk çalışmaları için harcanan tüm emek ve zamanın, işletme açısından Çevresel Sürdürülebilirliğin sağlanması amacı ile kullanılabileceği anlaşılmaktadır. Dikkati çeken bir diğer nokta ise Çevresel Sürdürülebilirlik faaliyetlerinin esasında Kurumsal Sosyal Sorumluluk çalışmalarında bir alt küme gibi düşünülebileceğidir. Bu açıdan bakıldığında işletmeler, Kurumsal Sosyal Sorumluluğun sağlanması için çalışmalar gerçekleştirdiğinde, Çevresel Sürdürülebilirliğe katkı sağlayacak adımlar atmış olmaktadır.

Çalışma, bulguları itibari ile literatürde elde edilen çalışmalarla paralellik göstermekte fakat literatür tekrarına düşmemektedir. Çalışmanın, önceki yapılanlardan farkı Çevresel Sürdürülebilirliği bağımlı değişken olarak değerlendirmesi ve etkileyen unsurları da Kurumsal Sosyal Sorumluluğun üç alt boyutu olarak ele almasıdır.

Örneklem hacminin dar olması, özel sektörün belli bir kesimini hedef alması ve devlet kurumlarının dahil edilmemesi çalışmanın kısıtları olarak değerlendirilebilir. İlerleyen yıllarda yapılacak çalışmalarda, çevresel sürdürülebilirliği etkileyen unsurların çeşitlendirilmesi çalışmanın realitesini artıracaktır. Bunun yanı sıra gerçekçi sonuçlar elde etmek için örneklem hacmi genişletilebilir, farklı evrenler değerlendirilebilir ve farklı sektörlerden elde edilen veriler karşılaştırılabilir.

KAYNAKÇA

- Adiloğlu, B. (2010). *İç Denetim Süreci ve Temel İşletme Faaliyetlerinin Kontrol Prosedürleriyle Değerlendirilmesi: Bir Uygulama*. (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Aksoy, Ç. (2013). *Sürdürülebilirlik Performansının Değerlendirilmesine Yönelik Ölçek Önerisi ve Türkiye'deki İşletmelerde Uygulaması*. (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Altınok, S., Fırat, E., & Soyu, E. (2015). Küresel İklim Değişikliği Sorununun Çözümü İçin Yeni Bir Sürdürülebilir Kalkınma Anlayışı *International Conference on Eurasian Economies*.
- Atagan Çetin, A. (2016). *Kurumsal Sürdürülebilirliğin Sağlanmasında Risk Odaklı İç Denetim ve Bir Araştırma*. (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Atagan Çetin, A., & Pamukçu, A. (2018). Risk-based Internal Audit and Corporate Sustainability. *Academic Research in Social, Human and Administrative Sciences-I*.
- Carroll, A. B. (1991). The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Toward the Moral Management of Organizational Stakeholders. *Business horizons*, 34(4).
- Ceylan, Ö. (2010). *Tüketicilerin Çevresel Sürdürülebilirlik ve Ekolojik Moda Konusunda Bilgi Düzeyi, Tutum ve Davranışlarının Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma*. (Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Cingöz, A., & Akdoğan, A. A. (2012). İşletmelerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetleri: Kayseri İli'nde Bir Uygulama. *Atatürk üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi*, 16(3).
- Dalyan, F. (2007). Kurumsal Sosyal Sorumluluk İşletmeler ve Sosyal Sorumluluk. *Sosyal Sorumluluğun Temelleri*.
- Fontana, R., & Ferrucci, M. (2014). Environmental Sustainability as Indicator of Social Quality: The New Opportunities Offered by Communication. *International Journal of Social Quality*, 4(1). doi:10.3167/IJSQ.2014.040104
- Güney, T., & Bakırtaş, İ. (2011). Çevresel Sürdürülebilirlik ve Yozlaşma İlişkisi: Bir Kesit Veri Analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(30).
- Heves, M. (2011). *Bankalarda Kurumsal Yönetişim ve Risk Yönetimi*. Edirne.
- İner, G. (2013). *Kırsal Konutlarda Sürdürülebilirlik Kriterlerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Yöntem: Edirne Örneği*. (Doktora Tezi), Trakya Üniversitesi, Edirne.

- Karalar, R., & Kiracı, H. (2011). Çevresel Sorunlara Karşı Bir Çözüm Önerisi Olarak Sürdürülebilir Tüketim Düşüncesi *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(30).
- Koçak, F., & Balcı, V. (2010). Doğada Yapılan Sportif Etkinliklerde Çevresel Sürdürülebilirlik.
- Levi Coşkun, İ. (2013). *Türkiye’de Tüketici Bakış Açısıyla Kurumsal Sürdürülebilirlik Bileşenlerinin Marka Varlığı Bileşenleri ile İlişkisi*. (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Moldan, B., Janoušková, S., & Hák, T. (2012). How to Understand and Measure Environmental Sustainability: Indicators and Targets. *Ecological Indicators*, 17.
- Morelli, J. (2011). Environmental Sustainability: A Definition for Environmental Professionals. *Journal of environmental sustainability*, 1(1), 2.
- Oto, N. (2011). *Çevresel Sürdürülebilirlik ve Havaalanları: Esenboğa Havalimanı Örneği*. (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara
- Sarıkaya, M., Erdoğan, M., & Kara, F. Z. (2010). İnternet Ekonomisi ve Kurumsal Sürdürülebilirlik. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*.
- Sarıkaya, M., & Kara, F. Z. (2007). Sürdürülebilir Kalkınmada İşletmenin Rolü: Kurumsal Vatandaşlık. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(2).
- Şahin, G. (2018). *Çevresel Sürdürülebilirlik Kapsamında Türkiye Düzey-2 Alt Bölgeleri Üzerine Bir Çözümleme*. (Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Tüm, K. (2014). Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Muhasebeye Yansımaları: Sürdürülebilirlik Muhasebesi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 5(1).
- Türker, D. (2006). *Çalışanları Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algısının Örgütsel Bağlılıkları Üzerindeki Etkisi: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması*. (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi İzmir.
- Türkmen, N. (2009). *Tekstil ve Moda Tasarımı Açısından Sürdürülebilirlik ve Dönüşüm*. (Sanatta Yeterlik Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- Weber, M. (2008). The Business Case for Corporate Social Responsibility: A Company-level Measurement Approach for CSR. *European Management Journal*, 26(4).